

ПО НЯКОИ ПРОБЛЕМИ НА СТАРОСЛАВЯНСКАТА И СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Иван Дуйчев

В обнародваната напоследък статия на видния съветски изследвач, отличен познавач на староруската и изобщо старославянската литература проф. Д. С. Лихачов¹ са поставени на разглеждане цяла редица общи и частни въпроси из областта на средновековната славянска литература, които заслужават най-голямо внимание. Авторът на първо място прави опит да внесе в литературознанието някои нови понятия и определения, каквото е преди всичко понятието „система на литературата“, ще рече „определено съотношение на нейните части помежду им: видовете на литературата (преводна и оригинална, църковна, историческа, естественонаучна, публицистична и др.), на нейните жанрове, на нейните отделни произведения“. Заедно с това той изтъква, че системата или структурата на дадена литература подлежи на непрекъснато изменение, като в нея се долавят различия съобразно с отделните исторически периоди. Проф. Д. Лихачов си поставя за задача да разгледа най-древния период от това развитие, а именно времето от IX до XIII в., и то що се отнася до зараждането и началния развой на литературата у южните и източните (ще рече руските) славяни. Неговото внимание е насочено предимно към староруската литература: според него, тя представя „пример за онези явления, които са свойствени и на другите старославянски литератури“. Тези общи разсъждения представят за съветския специалист по старославянска литература само въведение към разглеждането на няколко частични въпроса от особено голям интерес. На първо място това е въпросът за влиянията в средновековните литератури на източните и южните славяни.

Трябва да се съгласим с автора, че „влиянията на една литература върху друга могат да бъдат от различен тип“, а заедно с това, че влиянията в областта на литературата съставят само част от влиянията на културите помежду им. Общо взето, по негови думи, „типове влияния в литературите повтарят типове общокултурни влияния“.

Не тези твърдения на бележития съветски учен обаче представят най-голям интерес, а неговият опит да внесе в литературоведението и изобщо в

¹ Д. С. Лихачов, Старославянските литератури като система. Литературна мисъл, XIII, кн. 1 (1969), стр. 3—38; ср. още неговата статия в: Славянские литературы. VI международный съезд славистов. Доклады советской делегации. Москва 1968, стр. 5—48. По повод на тези статии се изказаха: К. М. Куев, По някои въпроси на старобългарската литература. Литературна мисъл, XIII, кн. 2 (1969), стр. 48—61; Б. Ст. Ангелов, За някои общи черти в развитието на старославянските литератури. Пак там, XIII, кн. 3 (1969) стр. 51—61; Лилияна Грашева, Славянските литератури в ново осветление. Пак там, стр. 62—71. В моята статия съм се старал да избягна повторения на вече казаното от споменатите автори.

културната история някон нови понятия и нови термини. За него терминът *влияние* се оказва недостатъчен и незадоволителен и затова той прави опит да наложи един нов термин: *трансплантация*. Основание за това му дават явления общо от културния живот и частно от литературата. Преди да да се правят каквито и да било възражения на тези нововъведения, нека да видим точно каква е мисълта на автора и да се помъчим да я доловим във всички нейни оттенъци. На първо място, съображенията му по отношение на незадоволителността на термина „влияние“ що се отнася до общокултурните явления. „Можем ли да твърдим — поставя въпрос проф. Лихачов¹, — че византийската религия е „повлияла“ на руската, че византийското православие е оказало „влияние“ на руското езичество? Разбира се, не! Византийското християнство не просто е „повлияло“ на религиозния живот на русите — то е пренесено в Русия. То не е изменило, не е преобразувало езичеството — то го е заменило... В много случаи е по-правилно да говорим не за „влияние“ на отделни културни явления от Византия, а за пренасянето на тези явления. Това пренасяне обаче е съвсем своеобразно. То не е само механическо и с него животът на явлениято не е свършвал. На новата почва пренесеното явление продължава да живее, да се развива, придобива местни черти... Да отделим една категория явления от културното въздействие на Византия, в които трябва да виждаме не проява на „влияние“, а проява на трансплантация на византийската култура на славянска почва. Явленията се присаждат, трансплантират на нова почва и тук продължават самостоятелен живот при нови условия и понякога в нови форми... Явлението трансплантация е било възможно поради това, че повечето културни явления и произведения на руското средновековие не са имали окончателен вид. Паметникът живее във всяка епоха, приема нови форми и се изпълва с ново съдържание. Той е подобен на растение, изменящо се под влияние на климатическите и новите природни условия.“

Терминът трансплантация (фр. *transplantation*) тук е употребен в неговото широко значение: зает от царството на ботаниката, гдето първоначално означава чисто и просто „пресаждане“ (не *присаждане*!), той се употребява по-късно фигуративно в смисъл на „пренасяне, преместване“. Подходящ ли е обаче този термин за обозначаване на определени културни явления? По мое мнение, неговата употреба било в първоначалното му значение на „пресаждане“, било във фигуративното му значение на „пренасяне“ в областта на културния живот не би била оправдана. И в единия, и в другия случай се налага идеята за механическо действие, при което преносимото — частно пресажданото растение — не е подложено на никаква или пък на много малка промяна: то просто се пресажда от една почва на друга. Не в такъв смисъл могат да бъдат схващани чисто културните явления: при тях това „пренасяне“ е свързано най-често с големи промени във форма и съдържание. Когато се твърди, че Византийската империя е допринесла за християнизирание на древна Русия или за пренасяне на християнството там, в това няма никакво противоречие с твърдението за оказване на културно влияние от Византия върху Русия. Ние тук боровим повече или по-малко с фигуративни изрази, които изразяват едно и също явление: въздействие на една културна общност върху друга, в случая в определена сфера на историческия живот. Терминът „пренасяне“ на християнството, строго погледнато, също се явява неподходящ. Едва ли наистина можем да твърдим, че християнството не е „преобразувало езичеството“, а го е „заменило“, следователно за влияние не би могло да се говори. Въпросът е донякъде до степента, не до същината на явлениято.

¹ Д. С. Лихачов, Славянските литератури, стр. 8—9.

Навсякъде с християнизирането става „заемстване“ на старата езическа вяра, но заедно с това тази стара езическа вяра в някои свои прояви се „преобразува“ и продължава да съществува. Много добре е познато, че при началната мисионерска дейност съзнателно или несъзнателно се запазват множество черти от чисто езическите вярвания и обреди. Без да се отива много далече, нека припомним поне най-общите явления: християнските мисионери са разрушавали стари капища и оброчни места, като на тяхното място съграждали църкви, запазвайки понякога старата архитектурна форма, строителните материали, па дори и дея на чествуването на съответното езическо божество. Под не един от християнските светци, почитани при християнството, се таят езически божества. На най-високия атонски връх, гдето днес се издига храм на името на свети Илия, някога е имало светилище на бога на слънцето — Хелиос. Почитаните от езичниците славяни свещени извори със целебни води много често са се запазили и по-късно: те станали онези „аязма“, които християнското духовенство търпело и допускало да бъдат почитани и след изоставянето на езическата вяра. В народната вяра — у всички славяни, у българи и руси — са запазени множество черти на старите езически вярвания. Наистина, християнството в голяма степен е „преобразувало езическото“, но не го е напълно „заменило“. Ограничавайки се с този единствен пример от живота на културата, можем да поставим въпроса за целесъобразността на един нов термин, като „трансплантация“ или „пренасяне“ за обозначение на явления, които общоупотребимото наименование „влияние“ или „въздействие“, взето в неговия широк смисъл, може напълно сполучливо да предаде и изрази.

Изразът „трансплантация“ ми се струва неподходящ и за изразяване на явленията от книжовния живот. „Пренасянето на литературното произведение — пише проф. Лихачов — в средните векове е свързано с продължаване на неговата литературна история, с появата на нови редакции, понякога с неговото приспособяване към местните, национални условия. Византийското произведение в резултат на това се оказва в известна степен творба на местната национална литература. Разбира се, не всички преводни произведения се изменят в еднаква степен... Не можем механически да делим староруската литература (а заедно с нея и други старославянски литератури) на оригинална и преводна. Това деление би било подходящо за литературите на новото време с техните устойчиви текстове. При старославянските литератури работата е много по-сложна. Така наречената преводна литература е органична част от националните литератури: тя няма точни граници, които да я отделят от оригиналната литература. Преводачите и преписвачите в по-голямата си част са съавтори и съредактори на текста. Текстът на преводните произведения живее също така, както и текстът на оригиналните. Наред с това той има сложно отношение към оригинала, от който е направен преводът...”

Необходимо е да се уточнят някои подробности в тези съждения. Процесът на превеждането и „животът“ на преведеното произведение при новите културно-литературни условия трябва да бъдат разграничени по възможност по-строго. Преди всичко, превеждането не може да бъде смятано в никой случай като дейност на трансплантация или пренасяне в обичайния смисъл на думата. Традиционното деление на старославянските литератури на оригинална и преводна би трябвало да се запази, но като се уточни понятието преводна литература, а освен това се добави онзи вид литература, която заема междинно място и която се зове компилативна книжнина (книжнина на сглобено произведение. Преводаческата дейност далеч не бива да се смята като дейност на „трансплантиране“ или „пренасяне“ в обикновен смисъл на тези

слова. Първите византийски мисионери, които са действували всред южните и източните славяни, са вършели наистина дейност, която донякъде би могла да бъде означавана като „пренасяне“: те са чели гръцките богослужебни книги пред славянското множество, проповядвали са така, както са знаели. Така „пренесеното“ християнско слово е попадало наистина на камък, без да даде никакъв плод. Старославянските книжовници употребяват за означаване на преводаческата дейност израза п р е л о ж е н и е к н и г ъ, което ще рече „промяна на книгите“ (а може би и на буквите). Действително, превеждането е налагало п р о м я н а, а не просто пренасяне, от един език на друг, от едно писмо на друго. За обозначаване на това сложно явление терминът трансплантация се явява неподходящ. Използувайки едно съвършено изразно средство, каквото е била създадената от Константин Философ-Кирил славянска азбука, ранните славянски преводачи са извършвали една наистина огромна работа на творци. Превеждайки книгите на Писанието, богослужебните книги или творенията на патристическите автори, те е трябвало да коват думи и изрази, за да предадат понякога твърде сложни мисли на един довчера некиен език. Тази творческа дейност на преводачите ги прави наистина творци на език, но те остават все преводачи: те предават на нов, славянски език онова, що са писали чужди писатели. А тази тяхна преводаческа работа, дори когато я вземем от едната ѝ страна, именно езиковото претворяване, не може по никакъв начин да бъде определена като „пренасяне“ или като „трансплантация“, както този термин обичайно би се тълкувал и както се употребява в неговото етимологическо значение. Нека прочее продължаваме да употребяваме общоприетите термини „влияния“ или, за двустранно въздействие, „взаимовлияния“: употребявани в техния широк смисъл, те са достатъчни да изразят и то по-добре същите тези явления, за които термини като „трансплантация“ или съответно „пренасяне“ могат да внесат известна неяснота. Самата преводаческа работа представя една от проявите на културните влияния и в никакъв случай не бива да бъде смятана като механичен процес на просто „пренасяне“, а твърде сложен процес на подбор и на езиково претворяване, за да се предадат колкото може по-точно идеите на първообраза. Общо казано, преводачът „пренася“ всъщност съдържание, като го влива в нова форма — при неразвит още книжовно език, изграждайки тази форма при вече развит, прибягвайки до съществуващите форми на израз. Това езиково претворяване може да бъде съпроводено и с промени в съдържанието, достиганци по-големи или по-малки размери. А с това процесът се усложнява още повече.

Голяма част от старославянската литература, главно от началния период на нейното развитие, се състои наистина от преводни произведения. Признавайки това, ние нито най-малко не нахърняваме нейното значение. Нима в съвременните литератури, дори на големи народи, покрай самотните творби не съществуват огромен брой произведения преводни, взети от по-развити, а понякога и малоразвити литератури? Наличието на преводни произведения нито най-малко не може да бъде смятано като отрицателно явление: то е една от ярките прояви на все повече утвърждаваща се културна общност между народите, независимо от степента на тяхното културно развитие. Нещо повече: някогашните преводачи, при все още неразвити литературно езици, са извършвали една наистина огромна дейност. Те не само са обогатявали с нови творби своите национални литератури, но и са изковали литературния език. Старобългарският писател Йоан Екзарх заслужава да бъде упоменат като велик творец в полето на книжнината не само заради своите слова и проповеди, но и — в не по-малка степен — за своите преводи. Неговото произведение „Небеса“ има чисто изборно-преводен характер, но затова пък в него книжовникът е дал доказателство за своята рядка способност да изкове многочислени

нови слова и обрати на речта, за да положи основи за по-нататъшното развитие на старобългарския и старославянските езици. Неговото преводачество не е механично „пренасяне“ на византийско книжовно произведение: то е истинско претворяване!

Вместо да боравим с общи и затова понякога неубедителни разсъждения, би било необходимо да се обърнем към конкретни примери от преводната литература, за да се установят пределите на преводаческото творчество, сиреч да се види доколко преводачът и самостояният книжовен творец се покриват в своята работа. Общо взето, съществува тежнение да се спазва колкото е възможно по-пълно и точно първообразният текст. Тази а к р и б и я, за която става дума, се спазва съзнателно или несъзнателно в различни степен. Най-строго се спазва тя при превеждане на текстовете с литургично и църковно-религиозно съдържание: там всяко отклоняване от смисъла на първообраза може да доведе до еретически или хетеродоксни извращения. Именно затова и Константин Философ заявява пред император Михаил III и патриарха, през 862/63 г., че той може да се наеме да върши своята мисионерско-просветителна работа сред великоморавските славяни само при условие, че съществува писменост на славянски език: без това „скрепяване“ на словото чрез писмо съществувала опасност от най-големи извращения на вярата. Чрез употребения израз „писане на вода“ се изразява именно идеята за неточност и нетрайност, а това е представляло особена заплахата за православното учение¹. Ако това изискване спрямо религиозно-църковните текстове се предявявало във връзка с наличието на азбука като изразно средство на славянската реч, то е важело в не по-малка степен и при предаване на смисъла на текста. Неспазването на това правило обаче се налага по различни причини. Преди всичко, като изключим богослужебните текстове и книгите на Писанието, спрямо другите произведения понякога се проявява известна свобода що се отнася до авторството. Общо взето, за средновековния писател почти не съществува понятието „авторска собственост“, както това се схваща в ново време. „Плагатството“ е широко разпространено явление: по-незначителни автори си присвояват чужди творби, а понякога, за да придадат по-голяма стойност на свои писания, ги приписват на много известни писатели. Така, на един такъв виден патристически писател като Йоан Златоуст са приписани десетки произведения, които в действителност не му принадлежат². Незачитането на авторството и плагатството понякога оправдавато по-свободното отношение към даден преводен или просто преписан текст: той просто бива претворяван не само по форма и по език, но и по съдържание. От този вид произведения ние трябва да отделим същинските компилации: те са наистина на границата между истинския превод и самостояното творчество. Най-сетне, отклоняването в превода понякога се дължи чисто и просто на незнание или неумение на преводача да предаде точно своя първообраз.

Всичко това показва колко сложно е съотношението между първообраз и превод. За редица преводни произведения ние можем да установим по-определено степента на точност и пълнота, с които първообразният текст е бил предаден. Така например много полезни са в това отношение направен-

¹ За подробности вж. моята статия: Към тълкуването на Пространните жития на Кирила и Методий. В: Хиляда и сто години славянска писменост 863—1963. Сборник в чест на Кирил и Методий. София 1963, стр. 112 сл. Няколко посочвания за тази народна подумка „пиша на вода“ бяха дадени напоследък от Н. И. И к о н о в, Балканска народна мъдрост. Успо-София 1968, стр. 93 (разновидности: „заниши го на леда“ или „заниши го на снега“ и т. н.) за съжаление на автора е останало непознато вече писаното по въпроса.

² Става дума за така назованите *spuria*.

ните наблюдения относно преводите на историографските произведения¹. Съвършено незначителни са отклоненията и съкращенията, които са били направени от преводача на „Световната летопис“ на Константин Манаси, преведена през първата половина от управлението на цар Иван Александър (1331—1371): това са само няколко места, като главно на едно място се долавя съзнателно изменение на оригиналния текст, като името на Цариград е заменено с името на българската столица Търново, а името на византийския император Мануил I Комнин (1143—1180) с името на българския цар². Промяната е извършена напълно съзнателно, с оглед на оформилото се тогава схващане за Търново като „Нови Рим“. Така назованите „Историкии“ на Константин Преславски представят всъщност просто превод на Хронографа на цариградския патриарх Никифор (806—815), като са внесени съвършено малки изменения в текста³. Излишно е да се добавя, че някои от преводите са били правени с толкова голяма точност, щото те могат днес да ни помогнат за проверка и уточняване на първообраза, а поради това, при загубени оригинални текстове — за тяхното възстановяване⁴.

Преводното произведение намира разпространение чрез ръката на преписвачи. Както знаем от различни свидетелства, преписваческата работа е била строго проверявана, към нея се предявявали особено строги изисквания. И все пак, многократното преписване, особено от неучи и неумели преписвачи, внасяло множество изменения — най-често в отрицателен смисъл. Това е именно животът на книжовното произведение от преводен характер при новите условия: то наистина се променя подобно на „растение, изменящо се под влияние на климатичните и новите природни условия“. Това обаче съставя един нов момент, след като дадено произведение е било включено в книжнината на един народ и започва да се преписва и разпространява. Извършената от големия български книжовник на XIV и началото на XV в. патриарх Евтимий Търновски проверка на книгите е била наложена именно поради съзнанието за въмъкналите се чрез преписвачи нежелателни изменения и извращения, преди всичко в църковно-богослужебните текстове⁵. Така назованото „исправление книг“, което се върши преди всичко и най-рано в България, можело да бъде оправдано доколкото се отнасяло до отстранение на измененията и извращенията в смисъла: то е означавало възвръщане към правилността и точността на първоначалния текст. Когато обаче то се е насочвало към езика и дори към правописа, то можело да означава и напълно на задничаво явление, което е ограничавало развитието и изразявало осъдителен консерватизъм. С оглед на всичко това, едва ли можем да се съгласим с

¹ По въпроса вж.: M. Weingart, *Byzantské kroniky v literatuře cirkevněslovanské. Přehled a rozbor filologický*, I—II. Bratislava 1922—1923; Ю. Трифонов, *Византийските хроники в църковно-славянската книжнина*. Известия на Историческото дружество, VI (1924) стр. 163—181; Ив. Дуйчев, *Преглед на българската историография*. Jugoslovenski istoriski časopis, IV, nr. 1—2 (1938) стр. 40 сл.; Übersicht über die bulgarische Geschichtsschreibung. In: V. Beševliev-Joh. Irmischer, *Antike und Mittelalter in Bulgarien*. Berlin 1960, p. 51 sqq.

² Weingart, op. cit., I, pp. 160—219.

³ За това произведение вж.: В. Н. Златарски, *Най-старият исторически труд в старобългарската книжнина*. Списание на БАН, инф. клон 15 (1923), стр. 132—182; Дуйчев, *Преглед на българската историография*, стр. 42—43; Из старата българска книжнина. VI. Книжовни и исторически паметници от първото българско царство. София 1943, стр. 45—50, 199—200.

⁴ За подробности по въпроса вж.: I. Dujčev, *Medioevo bizantinoslavo. II. Saggi di storia letteraria*. Roma 1968, p. 3 sqq.

⁵ Някои интересни наблюдения във връзка с ревизията на литургични български текстове обнародва покойният Ив. Гошев, *Божествената литургия на Златоуста*. Критически

някой твърдения на видния съветски литературен историк, когато той пише: „Показател на новото време е появата на други тенденции в живота на старите произведения. В ново време старото произведение се пази от промени. То се консервира, а понякога и „реставрира“, като все пак се подлага на някакви изменения. Работата на ренесансовите филолози, които се стремят да възстановят първоначалния вид на паметника, е показател за появата на историческото съзнание на новото време. В Русия на това съответствува до известна степен появата на „исправление книг“ през XVI и XVII век“¹. Може би това явление може да се схване и обясни най-правилно, поне що се отнася до южните славяни, като се анализира именно дейността на търновския голям книжовник, патриарх Евтимий, а също и неговите непосредни следовници като Константин Костенецки². Накратко казано, уподобяването на едно книжовно произведение от преводен характер в „растение“, което живее и се развива при нова културна почва, е оправдателно само до известна степен, не толкова при създаването на самия превод, а едва в един последователен момент, когато то започва да се преписва и разпространява: колкото повече се преписва, толкова повече промени могат да бъдат извършени в него, понякога съзнателно, а често и несъзнателно. Положителни или отрицателни, тези промени не са обаче истинския „живот“ на дадено книжовно произведение: те могат да го доведат до извращения и да изменят напълно неговото съдържание и неговия изразен облик.

Твърде много неща могат да се кажат във връзка с поставения за разглеждане проблем за „старославянската литература-посредница и славянската рецепция (редакция) на византийската култура“³. Струва ми се, че този проблем може да бъде разрешен само когато бъде поставен на правилна основа, сиреч когато си изясним добре какво представя Византийската империя и съответно нейната култура. Нека бъде позволено да обобща тук накратко изказани другаде съображения⁴. Така, през всички начални векове на своето съществуване, до епохата на големите турски завоевания, Византийската империя представя една пъстра по народностен състав държавна общност. Само в последните времена на нейния живот като държава Византия заема територии, които са населени предимно или дори изключително от гръцко по народност население. Широко употребимото наименование „ромеи“ няма национално значение: то означава просто поданици на обширната и разнородна по състав империя, в чиито предели живеят, редом със сравнително малобройното гръцко население, народности от най-различен произход, като се започне от обитаващите в Сицилия и Южна Италия сицилианци и калабрийци, обитателите на северноафриканските земи, през Сирия — чак до днешните южно-

бележки и изяснения с четири приложения на стари текстове. Годишник на Богословския факултет, XXII (1942—1943), стр. 112 сл. За патриарх Евтимий и неговото „исправление“ на литургичните книги: Х р. И в. П о п о в, Евтимий последен търновски и трапезишки патриарх (1375—1394 г.). Пловдив 1901, стр. 62 сл.; В. С л. К и с е л к о в, Патриарх Евтимий. София 1938, стр. 189 сл. Основно изследване: П. А. С ы р к у, К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. I. I. Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского. — I. 2. Литургические труды патриарха Евфимия Терновского, СПб 1898—1901.

¹ Л и х а ч о в, пос. съч., стр. 9.

² Подробности вж. у К. М. К у j e w, Konstantyn Kostenecki w literaturze bulgarskiej i serbskiej. Kraków 1950, p. 20 sqq.

³ Д. С. Л и х а ч о в, пос. съч., стр. 10 сл.

⁴ И в. Д у й ч е в, Извращаване на византийско-славянските културни отношения. Истор. преглед, XX, кн. 1 (1964), стр. 105 сл.; Byzance et les peuples de l'Europe du sud-est. La synthèse byzantine. In: Actes du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes. III. Histoire. Sofia 1969, pp. 184—194.

руски области и Прикавказието. Като основни отлики на Византийската империя трябва да се смятат два елемента: християнската вяра в нейния православен облик и, на второ място, гръцкият език като общ език на държавата, при толериране на другите национални езици на населението. Римската държавна традиция господствува в империята докъм началото на VII век; тогава в Източната Римска империя се извършват някои дълбоки преобразования, които я превръщат в същинска Византийска империя, откъсната от Запада, обособяваща се все повече и повече и отдалечаваща се от териториите, някога средище на държавния и културния живот.

Излишно е да се повтаря, че векове наред, почти до втората половина на XI столетие, начало на империята стоят личности от различен народностен произход: императори, излезли от средата на тракоилирийското население, от Сирия, Армения и прочее. Византийската империя дава достъп по този начин и на множество потомци на многочисленото славянско население, които обитават в южните балкански земи, в древна Гърция, по някои острови и на няколко места из Мала Азия. Някои потомци на това славянско население, разбира се, възприели православие и гръцкия език, достигат най-висши длъжности в държавната и църковната йерархия. За да се крепи едно хилядолетие след падането на западния дял на древната Римска империя, Византийската империя е преживяла наистина едно „възраждане“, което означава обнова на нейното население, а това ѝ влива нови сили, за да продължи живота си за още десет века. Западният дял от Римската империя пада под ударите на омразните „варвари“, които там създават свои държави. Източната Римска империя се здържа и продължава непрекъснато своето съществуване: навремени тя сякаш се люшка под техните удари и заплахи както по границите, така и вътре в нейните предели, но все пак намира сили да устои на тези сътресения. Цариградското правителство проявява наистина по-голяма гъвкавост пред заплахата на „варварите“, от които то толкова много се страхува: то успява да се справи с тях или поне търси да постигне това, прилагайки най-разнообразни средства. Най-силното оръжие на византийското правителство за борба против „варварите“ е умело провежданата политика на асимилация: толерантността към разните етнически гупи, които живеят в пределите на империята, става основа на тази асимилация. Никой днес не е в състояние да установи колцина са онези потомци на негръцко население, предимно славяни, които империята е погълнала и крие зад доброволно приетите или наложени силом, вследствие на християнизацията, имена от библейско-християнски произход. Изпълненият с гордо самосъзнание, като потомък или приемственик на древните римляни, ромей се отнасял наистина с презрение към тези „варвари“. На тези „варвари“ обаче империята дължала до много голяма степен своето чисто „биологическо възраждане“, а след това и обновата в държавния, политическия и културния си живот.

Цариградската православна патриаршия държела под своето върховенство огромно по численост население, което било още по-разнородно по състав, отколкото поданиците на империята. Чрез щедро поддържаната мисионерска дейност Цариград обръщал към православието различни чужди народности, всред които действувала една здраво организирана църковна йерархия, подчинена на цариградската патриаршия и прокарваща нейната политика, в пълно съгласие с политиката на имперската власт. Византийските василевси почти винаги, с много редки изключения, са намирали цялостна подкрепа на своята външна политика в дейността на православната патриаршия. Някога дори обсегът на действие и влияние на цариградската патриаршия е бил много по-обширен, отколкото сферата на политическо въздействие на цариградското

правителство. През пролетта на 1453 г. Цариград паднал под властта на завоевателите турци, Византийската империя престанала да съществува. Надживяла я обаче цариградската патриаршия. Може дори да се каже, че в известен смисъл цариградската патриаршия успяла не само да устои на ударите на завоевателя, но и разширила сферата на своята власт. Нека приведем единствен пример. Така, след падането на българските земи под турско владичество в края на XIV век, не се ли възползувала патриаршията от Цариград, за да премахне с един удар извоюваната от българския народ с много усилия църковна независимост — символ и изявление на държавната независимост — и да разпростре своята власт над всички български земи и да организира тук непосредствено подчинена своя църковна йерархия? Именно покръстването на огромните славянски множества на Балканския полуостров и в руските земи подчинило под цариградската патриаршия и поставило в по-голяма или по-слаба зависимост от нея многомилионно православно християнско население от негръцки произход. С оглед на това някои изследвачи са поставили дори питането, доколко тази патриаршия е свързана, чрез народностния състав на своето „паство“, със славянството от православния свят и доколко тя принадлежи само на Византийската империя. Накратко казано, немислимо е да се говори за вътрешната и външната история на Византийската империя, без да се вземе под внимание участието на православно славянство, огромно по численост. Така нареченият „славянски проблем“ е стоял пред империята почти хилядолетие: откъм VI до XV в. Трябва да имаме смелостта да погледнем нещата в тяхната същност: трябва да признаем участието и приноса на славянството в държавния, политическия, икономическия и културния живот на Византийската империя. Не сторим ли това, ние ще разглеждаме един дълъг и сложен исторически процес съвсем едностранчиво и непълно.

Въпросът за така наречената византийска култура най-често бива разглеждан също така едностранчиво. Според едно общоприето мнение тази култура има много широка сфера на влияние, но средището на нейното създаване и изграждане е единствено столицата Цариград, вторият имперски град Солун и някои други градове и места в пределите на империята. Наистина, главното средище на византийската култура е столицата Цариград, но тя се създава и оформява в земите на целия източно-православен свят, с други думи казано, тя е култура на средиземноморския свят, доколкото той е бил свързан предимно по вяра със средището на православието — Цариград. Византийската култура се изгражда в области, далеч по-обширни от пределите на империята дори в периодите на нейната най-голяма политическа мощ. Империята никога не е владяла политически безбрежните руски земи, населени с православно славянство. И все пак там се създават паметници на книжнината и на изкуството, които носят много елементи на чисто византийската култура. След възникването на балканските славянски държави империята губи политическата си власт над най-голямата част от тези области от Балканския полуостров. И все пак много паметници на книжнината и изкуството, особености в държавната организация, бита и общо културата на средновековна България могат да бъдат преценени като „повлияни“ от Византия. Оправдано ли е прочее да окачествяваме тази култура на южното и източно православно славянство като чисто византийска? Не, това е една своеобразна славяно-византийска култура. Земите на православно славянство не са области, които просто попадат в една сфера — огромна по пространство, — в която се разпространява култура, създадена в средището на империята и разнасяна оттам нашир и надлъж по света. Правилно е да говорим не толкова за сфера на влияние на култура, която се изгражда във Византия като политическо цяло, главно в Цариград и някои големи средища на импе-

рията, и оттам се излъчва всред православното славянство, колкото за с ф е р а на създаване на тази култура, която повече или по-малко условно наричаме византийска, а би следвало в много случаи да назоваваме и определяме като византийско-славянска култура. Старая Ладога се намира, струва ми се, на няколко хиляди километра далеч от столицата Цариград. Създадената там през втората половина на XII век църква, посветена на името на Св. Георги Победоносец, е украсена със стенописи от чисто „византийски стил“.¹ Твърде смело е да мислим, че дори в периода на политическа мощ и културен разцвет на империята там, край Ладожкото езеро, са могли да действуват само майстори от Византия, гърци по потекло, за да сътворят този така интересен паметник на изобразителното изкуство. Това изкуство не е „византийско“, нито „гръкофилско“, то е едно византийско-славянско изкуство.

Когато говорим прочее за културата на православното славянство от средновековието, ние трябва да я окачествяваме именно като „византийско-славянска култура“, в чието създаване са участвували, следвайки внушения и образци от Византия, творци от славянско потекло, а не само за „византийска култура“, пренесена от Византия, намерила тук разпространение и подражавана с по-голямо или по-малко умение. Православното славянство продължава да живее с тази „византийско-славянска култура“ векове наред, след като империята на василевсите изчезва като политическо тяло под ударите на османските завоеватели. Разбира се, в изграждането на така назоваваната византийска култура са взели участие не само славяни: тя се оформява в някои свои значителни постижения също в земите на арменци, грузинци, сирийци, копти, южноиталийското население и прочее. Доколкото обаче намираме творби на тази култура в областите на източното и част от южното славянство: руси, българи и сърби, ние имаме основание да говорим именно за „византийско-славянска“, а не общо за „византийска“ култура. Проучвайки прочее историята на Византийската империя и проявите на високата, през векове ненадмината по богатство и разнообразие култура, означавана обичайно като „византийска култура“, българи, сърби и руси проучват не чуждо минало, а в много голям дял миналото и културата на своите предци от средновековието, проучват своята национална история и култура. Отделен е въпросът за местните своеобразия на тази култура, за така оформените „национални“ художествени и книжовни школи и т. н. Тук се извършва сложен исторически процес на отношения и съотношения между културна „метрополия“ и „периферни средища“: както това се наблюдава другаде, „метрополията“ съдейства за възникването и оформяването на „периферните средища“, които по-късно заживяват свой живот, обособяват се, откъсват се от „метрополията“ и много често ѝ се противопоставят. Но това са въпроси, които не бива да се разглеждат тъй, пътем, а заслужават нарочно и задълбочено проучване.

В светлината на всички тези разсъждения настояванията за въвеждане на едно ново определение, като „славянска рецензия (редакция) на византийската култура“ ми се струват неуместни. Не е въпрос, естествено, само за терминологичните определения: те могат да бъдат тълкувани по-буквално или по-свободно. Когато се говори за „редакция“ или „рецензия“, ние имаме пред очи известна даденост от областта на културното или книжовното творчество и тази даденост претърпява по-големи или по-малки изменения в нова среда

¹ В. Н. Лазарев, Фрески Старой Ладоги. Москва 1960; ср. моята бележка в *Byzantinische Zeitschrift*, LIV (1961) p. 473.

и при нови условия. Новото тук се състои в измененията, същината обаче остава: тя е донесена от другаде. Обявявайки се против определенията „трансплантация“ или „пренасяне“, естествено, не може да се говори и за „редакции“ или „рецензии“ по същина, не само поради това, че самите тези два термина са твърде неподходящи що се отнася до културни явления. Ако ние възприемем схващането за „византийско-славянска култура“, създадена — ако и под византийско въздействие — на славянска почва и от творци славяни по потекло, не можем да говорим за „рецензии“ или „редакции“ на тези културни паметници, които съставят тази култура: те просто са създадени „на място“, те не са „пренесени“. Употребявайки термините „редакция“ или „рецензия“ на византийската култура, ние логически преставаме да мислим за „създаване“, самостоятелно и самотитно, а мислим за „претворяване“. По такъв начин ние лишаваме средновековната култура на православното славянство от нейната самотитност и въобще я поставяме в пълна зависимост от Византия. Нима славяните от нашия културен кръг само „претворяват“ заета от Византия култура, а не я създават, па дори и под известно чуждо, специално византийско въздействие? Бележитият ленинградски литературовед наистина съзнава опасността от подобни изводи, но все пак при неговата постановка на въпроса те неизбежно се налагат. Много по-правилно е било да се говори за своеобразна византийско-славянска култура, дори за славянско своеобразие на византийската култура, но подразбирайки в това един творчески процес, не толкова пасивно възприемане на създадена във Византия култура.

Видният познавач на старата славянска култура и литература говори за „литература-посредница... част от редакция или рецензия на византийската култура“¹. Той приема правилното становище за многонационалния произход на византийската култура: „Самата византийска култура и в своята родина се отличава с многонационален характер, като при изграждането ѝ са изиграли значителна роля и славяните“². Не намирам обаче признание за изграждане на тази култура и извън пределите на Византийската империя, при участие на славяните, което не може да бъде отречено при една нова постановка на проблема. Когато се проучват средищата на византийско-славянско общение и сътрудничество³, стига се до несъмнения извод за създаването, чрез тяхно посредство, на една византийско-славянска култура, а не на някаква „славянска рецензия“ на културата на Византия. В същото време твърде предпазливо трябва да се борави и с термина „експанзия на византийската култура“⁴: неговата употреба също не включва загатване за активен процес, а просто се отнася за разпространение и сякаш пасивно възприемане на нещо вече създадено. Западноевропейският ренесанс е обусловен до голяма степен от появата на Запад, през XIV—XV векове, на бегълци от Византийската империя, които се спасяват от османските нашествия и пренасят в земите на западните народи паметници на изкуството и книжнината, а и сами се включват в творческата дейност на съответните народи. В застрашената от участниците в Четвъртия кръстоносен поход Византийска империя през 1204/1205 г., а после, след нейното разгромяване и установяването на Цариградската латинска империя, започва процес на д и а с п о р а, сиреч на разсейване на творци от областта на изкуството и книжовността. Подобна диаспора докарва худож-

¹ Д. С. Лихачов, пос. съч., стр. 14.

² Д. С. Лихачов, пос. съч., стр. 14 сл.

³ Ив. Дуйчев, Центри византийско-славянското общения и сътрудничества. ТОДРЛ XIX (1963), стр. 107—129.

⁴ Ср. В. Н. Лазарев, Константинополь и национальные школы в свете новых открытий. Византийский временник, XVII (1960), стр. 93 сл.; ср. Д. С. Лихачов, пос. съч., стр. 15 сл.

ници и писатели в южните славянски земи и при русите също и през XIV и началото на XV век.

Такъв процес се наблюдава и в културния живот на българския народ в съотношенията му с руските земи, главно в два периода: през края на X и началото на XI век, при византийското завоевание на българските земи, а по-късно през XIV век, през време на турското завоевание. Проводници на „южнославянското“, по-определено и частно българското влияние в Русия от XIV—XV век са именно такива бегълци, които носят със себе си паметници на книжнината и изкуството. На твърденията на големия познавач на древно-руското и византийското изкуство проф. В. Н. Лазарев следователно могат да се направят, по моя преценка, възбуждения не до ролята на тези „бегълци“ и пренасянето на културни ценности¹ като фактор в културното развитие, а по-скоро относно тълкуването на схващането „експанзия“ на културата като пасивен или активен процес. Разбира се, „пътванията и пренасянията“ (на културни ценности) не бива да бъдат смятани, както добре сочи проф. Д. С. Лихачов², като „единствена основа на византийското влияние“ и въпреки това тяхната огромна роля в този процес на културни въздействия не бива никак да бъде подценявана. Когато се говори за „изграждане на местни майстори“ да се учат във византийските средища на културата³ или за „местни майстори, но възпитани в традициите на византийското изкуство“⁴, с това вече се загатва за активно участие в изграждането на тази култура на православното славянство — и иначе не може да се говори за тези явления. Въпросите обаче не се изясняват, когато вмъкваме едно ново понятие — понятието за „култура-посредница“. Така, според проф. Лихачов⁵, „съществува... оная култура-посредница, която определя формите за възприемане на византийската култура... В страните на южните и източните славяни се създават не национални школи на византийското изкуство, а единна славянска рецензия на византийската култура и в пределите на тази славянска култура-посредница — местни, национални школи“. По-нататък, като признава ролята на влиянията на отделните славянски народи помежду им, той изтъква влиянието на българската култура върху руската: „въздействието от страна на България върху другите славянски страни е въздействие само на оная част от нейната култура, която е била подложена на византизация... Българската култура влияе и се „трансплантира“ в Русия само в оная своя част, която представляла от себе си християнската култура-посредница“. Трябва да признаем, че тези разсъждения се нуждаят от значителни уточнявания.

Преди всичко, от Византия проникват сред българите, па и сред другите християнски народи, влияния от различен характер. На първо място, това е едно „официално влияние“, провеждано от страна на „официалните“

¹ Д. С. Лихачов, пос. съч., стр. 15 сл.

² Д. С. Лихачов, пос. съч., стр. 16: „Но, като отхвърляме примитивните представи за пътванията и пренасянията като единствена основа на византийското влияние, ние не трябва да си затваряме очите пред типичната за средновековното подвижност на интелектуалния слой на феодалната класа. Тази подвижност има зад себе си общи причини поради единната за всички южни и източни славяни църковна ориентация, наличието на многобройни центрове за общуване на славянството — манастирите на Атон, Цариград, Йерусалим и други, съществуването на общ език и в крайна сметка на обща култура-посредница.“ Въпросът за тези средища на славяно-византийско общение е разгледан подробно от мене (Центри, стр. 107 сл.), като са използвани достъпните свидетелства по писмените извори.

³ В. Н. Лазарев, пос. съч., стр. 94: Посылка в Константинополь, на Афон и в другие крупные церковные центры местных мастеров для повышения квалификации с последующим их возвращением на родину.

⁴ Д. С. Лихачов, пос. съч., стр. 16.

⁵ Д. С. Лихачов, пос. съч., стр. 16 сл.

власти — цариградското правителство и патриаршията — и следващо линията на византийското православие в разните области на живота: религия, литература и изкуство. Не бива обаче да се забравя, че редом с това „каноническо“ и „официално влияние“ с не по-малка сила проникват еретически и хетеродоксни течения, противни на официалното православие и понякога в най-остра съпротива срещу него. Ако за първия род влияния бихме употребили обозначението „официални влияния“, вторият вид би трябвало да определим като „народни влияния“, които в някои моменти от историческия живот и в известни области са не по-малко силни от преднамерено и упорито прокарваната политика на държавни и църковни власти тук и там. Още преди доста години аз настоях на това необходимо разграничаване на влиянията от Византия в областта на книжнината: от една страна, „каноническата“, поддържана или просто „търпяна“ от властите книжнина, и от друга страна, „неканоническата“, сиреч апокрифната или хетеродоксната книжнина¹. Наистина, една голяма част от нашата и общо славянската апокрифна книжнина прониква от Византия, като се разпространява било в преводи или в преработки на българска или славянска почва. В това отношение Византия се явява посредница между славяните и литературите на някои източни народи и езици. Когато се говори за проникване на съчинения например от старосврейската или сирийската литература², па и от други литератури, не бива да изпускаме от предвид, че най-често това става чрез посредството на Византия и византийската литература. Достатъчно е да се посочи един пример: в старобългарската литература от X век, а по-късно — чрез българската литература се разпространяват откъси от съчиненията на сирийския писател Бардезан Едески (154—222) „Книга за законите и страните“³, но единствено благодарение на византийско посредничество — сиреч чрез византийски превод и преправка. Твърде смело е да се мисли за непосредно общение на славяните с тези източни литератури, независимо дали това се отнася до южните или източните славяни. Затова твърдението, че „при превеждането на паметници от тези езици не е имало гръцко (ше рече византийско!) посредничество“, не е приемливо. По-важно е обаче друго обстоятелство, а именно: от средновековна България значителна част от апокрифната книжнина бива пренесена в древна Русия, именно като една „неофициална“ и „неканонична“, забранена от светските и църковни власти „нелегална“ книжнина. Излишно е да се излагат тук подробности: те са достатъчно добре известни. Ако това е така, може ли тогава да се поддържа мисълта, че „българската култура влияе.. в Русия само в оная своя част, която представлява от себе си християнската култура-посредница“? Без да се влиза в подробности по въпроса за влиянието на българското богомилско движение върху подобни движения в древна Русия, трябва да се запитаме, дали пренасянето на богомилска книжнина оттук там и частно на апокрифи с богомилски тежнения съставя наистина дял от „християнската култура-посредница“? Богомилската доктрина се гради върху новозаветни елементи, но това е една антицърковна доктрина и съставя съвършено различна струя в културното

¹ Доклад на XII международен конгрес на византолозите в Охрид, 10—16 септември 1961; издаден съкратено и в пълен текст: Les rapports littéraires byzantino-slaves. Sofia 1961. — XIle Congrès international des études byzantines. Ochride 1961. Rapports complémentaires byzantines. Ochride 10—16 Septembre 1961. I. Beograd 1963, pp. 411—429; Medioevo bizantino-slavo. II. Saggi di storia letteraria. Roma 1968, pp. 3—27.

² Д. С. Лихачов, пос. съч., стр. 14.

³ За подробности вж.: Ив. Дуичев, Естествознанието в средновековна България. Сборник от исторически извори. София 1954, стр. 258 сл.; I Dujev, Medioevo bizantino-slavo. I. Saggi di storia politica e culturale. Roma 1965, p. 31 sqq.; II, pp. 9, 193, 604 sqq.

и литературното общение между нашите народи. Несъмнено е, накратко казано, че в тези твърдения има много неща за оправяне, за изясняване и уточняване, преди да бъдат възприети като едно убедително тълкувание на проявите в областта на културата и специално на литературата.

Предложението да се въведе понятие „старославянска литература-посредница“ заслужава да бъде най-внимателно прочуено. Според видния съветски автор, „наднационална единна литература-посредница съществува и у южните и източните славяни. Тя притежава свой наднационален църковнославянски език, общ за всички южнославянски и източнославянски литератури фонд от паметници и единна литературна съдба, единно литературно развитие“¹. Във връзка със създаването на тази така наречена „старославянска литература-посредница“ трябва да бъде разгледан, на първо място, проблемът за съдържанието на преводната литература от гръцки език. В мое изследване на византийско-славянските отношения през средновековието, обнародвано преди около осем години², бе направен анализ на преведените от гръцки език съчинения и проникнали по този начин първом в старобългарската литература, а после — главно чрез нейно посредство — и в литературите на другите православни славянски народи. Изтъкнато бе, че най-голямата част от тези преводи от гръцки език представят не произведения на същинската византийска литература, ще рече литературата след VI—VII в., а преди всичко съчинения на автори, писали на гръцки, през патристическия период — сиреч времето, когато са живели и писали големите „църковни отци“, от първите векове на християнската епоха. Подобни схващания бяха изказани, независимо от тези мои наблюдения, от съветския литературовед И. П. Ерьомин³. Ако и да изхождаше от едно незадоволително познаване на византийската литература и не бе взел под внимание писаното през ново време по тези въпроси. И. П. Ерьомин стигна до някои правилни наблюдения. Вярно е, на първо място, неговото наблюдение за това, че старобългарските и староруските книжовници са се насочвали „предимно към автори от IV—VI в., към класиците на гръцката църковна литература“⁴. Това е всъщност епохата на патристическата гръцка литература, главно от периода от IV докъм средата на VIII век; един много превеждан и особено ценен автор като Йоан Дамаскин (около 675—740) принадлежи към късната гръцка патристика. Произведенията на патристическите писатели едва ли могат да бъдат определени като „по-прости и по-приспособими за възприемане“: някои от тях са творби на първостепенни писатели, които пишат на изискан псевдо-класически език и разглеждат най-отвлечени проблеми на християнското богословие. Не поради това те са били превеждани на старобългарски и на старославянски. Писателите от патристическия период са творили във времето, когато се е оформявала християнската

¹ Д. С. Лихачов, пос. съч., стр. 11.

² Вж. специално казаното от мен: *Medioevo bizantino-slavo*, II, pp. 4—5: „En parlant de la dépendance de la littérature slave médiévale de Byzance, il faut préciser les faits. Destinée à contribuer à l'affermissement de la foi chrétienne et à sa défense devant les assauts des doctrines hérétiques, la littérature des peuples nouvellement convertis se proposait des buts bien définis. Ce n'est que dans la littérature patristique en langue grecque les écrivains slaves de cette époque pouvaient trouver des oeuvres à traduire si bien adaptées à la réalisation de ces buts. En effet, la majeure partie des oeuvres en langue grecque, traduite par les Slaves au Moyen âge, appartient à la littérature patristique...“

³ И. П. Ерьомин, О византийском влиянии в болгарской и древнерусской литературе IX—XII вв. В: *Славянские литературы. Доклады советской делегации. V международный съезд славистов*, София, сентябрь 1963. Москва 1963, стр. 5—13. Статията би следвало да се разгледа обстойно във връзка с някои непълноти и неточности относно тълкуването на старата българска литература.

⁴ Ерьомин, пос. съч., стр. 8.

догматика в защита срещу първите християнски ереси, срещу езическото и някои хетеродоксни учения. Техните съчинения са били смятани основа на цялото християнско и църковно учение на православие. Преминаването на един народ към новата вяра не се е изразявало единствено чрез покръстването, а и чрез възприемането на тази обстойно и тънко разработена църковна догматика. А това е можело да стане само чрез запознаването с писанията на строителите на християнската идеология, на догмите и на обредите. Отличително за патристическата книжнина е тъкмо нейният общохристиянски, наднационален характер: въпреки че за голяма част от най-видните църковни отци е отличително това, че те са писали на гръцки език, техните творби са до голяма степен „пред-византийски“ — на прехода от древността към византийската епоха в развитието на културата.

Когато първите славянски преводачи са се насочвали към творбите на патристическите автори, те са вършели това на първо място поради съзнанието, че именно там, в тези писания, един новопокръстен народ можел да намери най-доброто обоснование на новата вяра, формулировка и тълкуване на нейните догми и сложна църковна обредност, заедно със защита пред съмненията и колебанията, пред критиките и нападките на еретици и отклоняващи се повече или по-малко от православие мислители. Превеждането на тази книжнина е целяло да задоволи за новопокръстените славяни същите потреби, на които е трябвало да отговорят самите патристически писатели — за тяхното време. Тази патристическа книжнина от преводен характер била обогатена и през по-късния период от развой на старата славянска литература: патристически автори биват превеждани не само в началния период, но и много по-късно. Ако трябва да говорим наистина за някакъв „общ за всички южнославянски и източнославянски литератури фонд от паметници“, то този литературен фонд се състои точно от писанията на патристическата литература. Преведени в огромното множество преди всичко и най-рано в старобългарската — значи на старобългарски — произведенията на патристическите автори биват пренесени всред другите православни славянски народи. Като си послужим, с известна уговорка, с терминологията на проф. Д. С. Лихачов, трябва да кажем, че „основа на тая велика литература-посредница създава старобългарската литература“. Пренесени в другите православни славянски страни, тези преводи там заживяват „свой живот“: преписват се, волно или несъзнателно се променят, разпространяват се, обогатяват се чрез нови преводи на непреведени още съчинения или пък повторни преводи и съкращения или преработки. Ролята на средновековните български книжовници обаче не спира тук, в началния период. Вярно е, че „тази старобългарска литература става основа на литературата-посредница“, ако тълкуваме по думите на ленинградския литературовед явленията. Заслугата на българските книжовници се състои обаче не само в това, че полагат „основа“ на „общия литературен фонд“. България и през целия по-късен период от средновековието продължава да бъде средище на оживена книжовна дейност. Отделно трябва да се говори за самостоятелното книжовно творчество: то представя отделен клон от литературното развитие на българския народ и заслужава специално разглеждане. В дейността на преводачите сред българските книжовници от средновековието се правят приноси, несравнимо важни, през всички векове — от втората половина на IX столетие до XIV и XV векове.

Дори и като преводачи и компилатори старите български книжовници вършат твърде важно историческо дело: те заимствуват от най-богатата на времето литература и правят достъпни на своите събратя и по-късно на другите славяни от православния свят основни съчинения в различни области не само от верския и църковния кръг. Действително, не бива „да се страхуваме да при-

знаем огромната роля на Византия в изграждането на славянската литературно-посредница и на отделните национални славянски литератури¹. Вярно е, че „самата византийска литература не е тясно национална, а в значителна степен многонационална“, но е вярно доколкото е „многонационална“ Византийската империя и съградената от нея култура. Творенията на множество автори от византийската епоха — да спомена тук само историописата: Прокопий Кесарийски, Агатий Миринейски, Ана Комнина, Никита Хониат, Георги Акрополит, Йоан Кантакузин и други — те са „византийски“, в духа на „византийския национализъм и патриотизъм“. И може би тъкмо затова никое от техните произведения не е било преведено на стробългарски и общо на старославянски. Заслугата на българските преводи се дължи между другото и на това: те най-добре са познавали, поради непосреден допир с империята, средногръцки език и са имали най-широк достъп до творбите на книжнината на Византия. Знанието на гръцки език всред другите православни славяни е било много по-ограничено — възможностите да се изучи този език там са били много по-малки. Говорейки за общ литературен фонд, за чието създаване и обогатяване старите български писатели от IX до XV век са дали най-богат принос, който по никакъв начин не бива да се подценява, твърде рисковано е да се говори и за неговия „наднационален характер“. Германи като „наднационална единна литература-посредница“ и „наднационален църковнославянски език“ или нещо подобно могат да предизвикат различни тълкувания и крият в себе си неясноти, поради което предизвикват тежки възражения.

Проф. Д. С. Лихачов има наистина изключителна заслуга за това, че в своята статия поставя на разглеждане и — нека добавя — на критическа прешенка редица, цяло множество твърде важни проблеми из областта на старата славянска литература. Би могло много да се говори например по въпроса за църковно или светско съдържание на старата българска и старата славянска литература, за отношението между литература и изобразителни изкуства, за връзките между литература и фолклор и т. н. Може човек да не се съгласи с предложените от големия познавач на старата славянска литература, какъвто е несъмнено Д. С. Лихачов, разрешения на тези и всички други поставени на разглеждане проблеми. Това обаче нито най-малко не би следвало да се тълкува като отричане на неговата заслуга да постави проблемите на разглеждане и да направи опит за тяхното разрешение. Нека и изложените по-горе разсъждения бъдат тълкувани именно в тази светлина: като израз на желание да се допринесе за разрешението, колкото може по-пълно и по-убедително, на основни въпроси от нашата, славянска литературна история от средновековието. Старателното и грижливо проучване и обмисляне на всички тези проблеми, както те са набелязани и разтълкувани от заслужилия учени-специалист от Ленинград, представят тъкмо израз на особеното внимание и интерес, с които са посрещани неговите новаторски схващания в полето на литературната история на славянското средновековие.

¹ Д. С. Лихачов, пос. съч., стр. 18.